

МЕЧ У ГАЛИЦЬКОМУ ТА ВОЛИНСЬКОМУ КНЯЗІВСТВАХ (XI–перша половина XIII ст.)

© Терський С.В., 2013

Аналізуються типологічні особливості мечів XI–початку XIII ст. та деталей піхов, знайдених на землях Волинського та Галицького князівств. Обґрунтовується висновок про місцеві особливості видового складу мечів.

The typological features of swords of XI – the beginning of XIII century and details of the scabbards found on the territory of Volyn and Galychyna principalities are analyzed in the article. The conclusion about the local peculiarities of specific composition of swords is drawn.

Вивчення різних аспектів військової історії Галицько-Волинського князівства неможливі без детального ознайомлення із станом озброєності, типами зброї та встановлення джерел їх походження. Вивчення поширення озброєння за конкретними регіонами дає змогу якнайповніше уявити стан розвитку військової справи, процес формування та професійну характеристику місцевих дружин, відтворити давню топографію (дружинні осередки, стратегічні шляхи) тощо.

Меч у середньовічній дружинній культурі посідав особливе місце. Літопис зберіг чисельні приклади пошанування цієї зброї. Шляхом “опасання сыны боярски мечем” молодших дружинників переводили у статус професійних воїнів під Чемерином у 1149 р. під час спільного походу волинсько-польсько-чесько-угорської коаліції [1, стб. 387].

Одночасно мечі були надзвичайно коштовною зброєю. Відповідно до визначальної ролі цієї клинкової зброї у суспільстві перебували також різні деталі спорядження дружинника, зокрема, художнє завершення піхов меча. Його призначення було не лише утилітарним – захищати вістря меча, але й представницьким – начищена до золотого блиску окраса піхов з символічним орнаментом повинна була нагадувати про високий суспільний статус дружинника. Отже, бронзові наконечники піхов меча являють собою важливу джерельну базу для дослідження стану озброєності місцевого населення за племінної та ранньодержавної доби.

Перші регіональні огляди озброєння були зроблені порівняно недавно [21; 23; 36], проте і сьогодні ці питання залишаються актуальними через неповну публікацію наявних знахідок [36]. Причиною цього була певна неувага археологів до цієї категорії пам’яток. Так, наприклад, Р. Якимович, опрацьовуючи матеріали з розкопок літописної Пересопниці, обмежився лише згадкою про знахідку на території міста бронзового наконечника піхов меча [30, s. 65]. Аналогічне ігнорування цих пам’яток у подальшому створило в науці уявлення про їхню малочисельність на галицько-волинських землях.

Притаманний окремим зарубіжним дослідникам скептицизм стосовно недокументованих пам’яток цього типу з території Волині сприяв значному збідненню підготовлених ними каталогів. Оскільки сьогодні питання каталогізації та систематизації пам’яток озброєння залишаються актуальними через неповну публікацію наявних знахідок, автор підготував власні зведення, зокрема, знахідок бронзових наконечників піхов меча з території Волині [24]. Оскільки автор раніше вже проводив узагальнювальний аналіз поширення зброї ближнього бою, т.зв. варязького періоду – X–XI ст. на території Волині [21; 22], тому у запропонованій роботі зведено інформацію про клинкову зброю наступного періоду – часу існування удільних князівств у другій половині XI – на початку XIII ст.

Мета роботи – ввести у науковий обіг нові дані про клинкове озброєння галицько-волинських земель, т. зв. післяварязьського періоду. Розглянути різні типи мечів та наконечників піхов, виявлених на територіях Галицького та Волинського князівств.

Як відомо, протягом XI ст. відбувався процес формування слов'янського дружинного прошарку, який поступово витісняв найману варязьку дружину [19]. До складу княжих дружин на місцях включалися представники місцевих еліт, що загалом пришвидшило розпад Київської держави. На південно-західних землях Русі виникають спершу автономні, а потім незалежні князівства, у межах яких формуються власні дружини удільних князів та бояр зі своїми традиціями та набором спорядження. Верхню границю дослідження доведено до початку XIII ст., коли розпочалися військові реформи, пов'язані, зокрема, із поширенням нових типів озброєння, що найчастіше приписуються князю Данилу Романовичу. Свідченням цих реформ прийнято вважати своєрідний набір клинкового озброєння, зібраного на Шепетівському городищі.

Картографування наявних знахідок клинкової зброї виразно демонструє їх концентрацію вздовж південного кордону Волинського князівства (рис. 1), хоча ці землі сьогодні залишаються одними з найслабше досліджених регіонів колишньої Галицько-Волинської держави. Однак у ранньому середньовіччі тут існувало доволі густе заселення з великою кількістю городищ, що навіть дало підстави відомому медієвісту М.П. Кучері виділити Крем'янецько-Мізоцьке горбогір'я та його відроги як серцевину племінної території літописних волинян [8, с. 142]. На західних відрогах цього горбогір'я досліджено визначний оборонний комплекс, що формувався протягом VII–X ст. – Плісеське городище. Колекція мечів з Плісеська ілюструє озброєння саме великокнязівської дружини, основу якої, як відомо, у цей час становили варяги [35; 37]. За племінної доби саме у цьому районі відзначена концентрація монетних скарбів, які вказують на існування шляху вздовж Європейського вододілу вже у VIII–X ст. Походи київських князів у цей регіон були спрямовані насамперед проти племінних та ранньодержавних структур, що активно формувалися на вказаній території одночасно з мережею оборонних укріплень. Численні знахідки озброєння, виявлені тут, є найбільшим комплексом т.зв. “варязького” військового спорядження. Так, знахідки мечів та їх деталей зафіксовані на городищі Листвин [21, с. 135], а також в околицях с. Гурби, Стіжок [3, с. 86; 21]. У 1894 р. в одному з розкопаних курганів біля містечка Вишнівець був знайдений меч із срібним руків'ям, оздобленим золотом та емаллю, кинджали та кінська зброя [3, с. 80]. Однак детальніших даних про ці знахідки досі не виявлено.

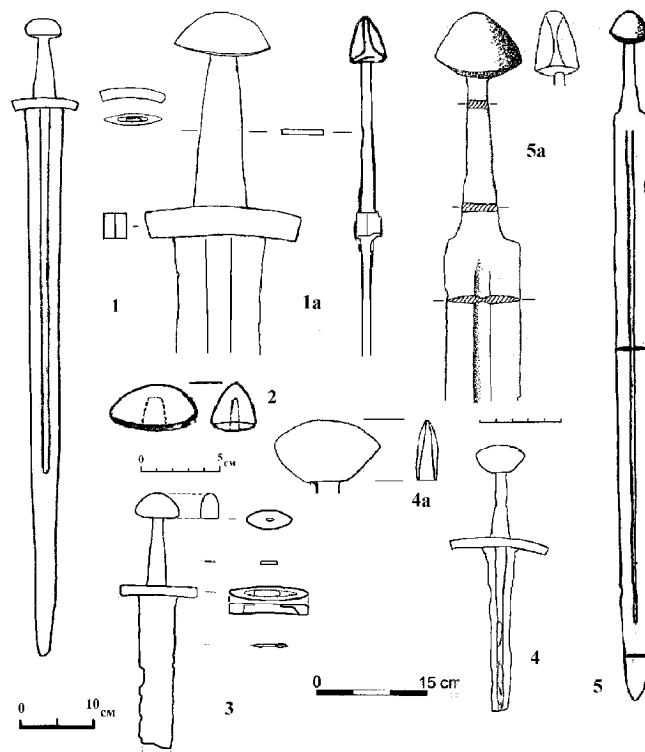

Рис. 1. Мечі X–XIII ст. з галицько-волинських земель:
 1– із околиць Славути; 2– Жорнівське городище (за Б. Прищепюю);
 3– Лідівка (за Р. Лівохом); 4 – околиці Звенигорода; 5 – Дорогобуж (за Б. Прищепюю)

Концентрація знахідок предметів озброєння, як правило, також пов'язана з розташуванням важливих фортець та річковими переправами. Мережа оборонних пунктів та стратегічних шляхів галицько-волинського прикордоння формувалась вже за племінної доби [16]. На їх основі виникла нова система оборони, яка концентрувалась навколо центрів волостей. Такими центрами волостей цього району були літописні міста Буськ, Пліснесько, Крем'янець, Звенигород, Шумськ, Тихомль, Кам'янець. Саме звідси, як вважається, відбувалася колонізація прилеглих зі сходу та півдня порівняно менш залюднених територій у межиріччі Верхньої Горині та Случа, а також південіших територій майбутнього Поділля.

У цій роботі на тлі добре відомих за публікаціями знахідок узагальнюються досі маловідомі предмети з фондів Львівського історичного (далі – ЛІМ), Бродівського, Славутського історичних музеїв, а також окремих приватних колекцій.

На основі сучасних уявлень про типологію зброї, відомі на сьогодні мечі з галицько-волинських земель XI–початку XIII ст. поділяються на загальноєвропейської комплектації та імпортовані із Західної Європи сталеві клинки, доповнені на місці бронзовими деталями руків'я та піхви – т. зв. куршські (прибалтійські) [4, с. 57].

Пам'яткою вищенаведених колонізаційних рухів з Волинської височини є, зокрема, повністю залізний меч, випадково виявлений у 2008 р. під час вибирання піску на порослих лісом пагорбах за 0,7–1,0 км від р. Горинь [25, рис. 1] у південній околиці м. Славута [24, с. 70].

Це один з найкраще збережених зразків клинкової зброї кінця X–XI ст. з території Південної Волині. Щоправда, внаслідок неякісної консервації меч продовжує руйнуватися корозією. Його загальна довжина становить 91 см, довжина клинка – 77 см, ширина клинка при перехресті – 5,4 см. Хвостовик (черен руків'я) зберігся у вигляді трапецієподібної пластини, що звужується до голівки. Його довжина – 8,7 см, товщина – 0,4–0,5 см, ширина коливається від 3,0 до 1,3 см. Залізна односкладова голівка напівкруглої форми близька до мечів типу IV (за А.М. Кірічничовим), форми “бразильського горіха” завширшки 55 мм, заввишки 40 мм та завтовшки 25 мм. Перехрестя дугоподібне завдовжки 95 мм, в перетині 15×15 мм по центру, по краях кілеподібно звужується. Клинок з обох боків має слабо виражений діл завдовжки 68 см, що тягнеться майже на усю довжину клинка та займає близько третини його ширини; воно поступово звужується до вістря. На відстані 26 см від перехрестя його ширина становить 4,5 см, а на відстані 66 см – 3,0 см. Слідів клейма не простежується.

За типом навершя (тип В за Р. Окшотом) подібні мечі датуються часом поміж 1050 та 1250 рр. Проте меч із Славуті має багато архаїчних ознак, серед яких короткі руків'я та перехрестя, широкий та короткий клинок, що дає змогу датувати його часом не пізніше кінця X–XI ст.

У районі виявлення меча поки що невиявлено культурних напластувань періоду раннього середньовіччя. Не виключено, що ця пам'ятка була загублена під час переправи або внаслідок збройної сутички під час привалу загону дружинників на березі річки. Описаний меч сьогодні є п'ятою знахідкою варязького періоду на території Волині (не враховуючи знахідок у курганах Пліснеська).

Зразками генетично раніших мечів з Волині з голівками перехідного типу до форм XI–XII ст. є знахідки меча з парного поховання у Пліснеську [36, с. 53–54], з кургану поблизу хут. Лідівки (сучасне с. Пашуки Гоцанського р-ну) на р. Горинь: збереглась половина клинка з голівкою напівкруглої форми 2-ї половини X – початку XI ст. (тип X за Я. Петерсеном, рис. 1: 3) та клинком завширшки 52 мм з широким, але мілким долом [21, с. 135, рис. 1: 3, 6; 34, с. 153, рис. 1], а також залізне навершя руків'я (рис. 1: 2), яке знайдено на Жорнівському городищі на р. Стублі [21, рис. 1: 6].

У зв'язку із знахідкою меча у Славуті доцільно розглянути інші типологічно подібні екземпляри із галицько-волинських земель, зокрема, із колекції Львівського історичного музею (рис. 2: 3, 4). Таким є, зокрема, меч, який слідом за В.С. Шелом'янцевим-Герським, належить до знахідок з літописного Звенигорода чи його околиць [27, с. 9]. До Львівського історичного музею меч потрапив у 1940 р. Хоча в інвентарній книзі ЛІМ 1940 р. (№ 890) не зазначено про його походження, проте є підстави вважати його переданим з музею НТШ, на основі фондів якого формувалася група зберігання “Київська Русь” у Львівському історичному музеї [18, с. 16]. Уже у цій інвентарній книзі 1940 р. було зазначено, що меч дуже пошкоджений іржею, з переламаним лезом, проте має інкрустацію. Меч мав ледве вигнуте перехрестя, а нижні кінці перехрестя підняті вгору, що повинно було надавати більше простору для маневрування п'ястю руки при рубанні

мечем зверху. Довжина збереженої частини меча – 34,5 см, довжина з наверхом – 39,5 см. За інформацією, яку свого часу отримав від працівників музею А.М. Кірпи́чников, меч мав загальну довжину 38,8 см, збережена довжина клинка – 24,6 см, довжина руків'я – 14,2 см, ширина клинка при перехресті – 4,3 см, довжина перехрестя – 13,8 см, перетин перехрестя – 1,2 см, ширина черена – 1,9 см, ширина голівки – 6,5 см, висота голівки – 3,9 см [4, с. 55, 86–87, поз. 26]. Меч належить до типу V за А.М. Кірпи́чниковим. Ймовірно, у 1940–1970-х рр. меч пережив повторну реставрацію (обробку кислотою), внаслідок чого були втрачені рештки інкрустації, на місці якої утворилися дірки, зменшилися його розміри та відламалась голівка. Сьогодні ширина найкраще збереженої частини клинка при перехресті – 44 мм, ширина долу – 7–8 мм (рис. 1: 4). Розміри сплющеної голівки із прямокутними гранями – 65×37×13 мм.

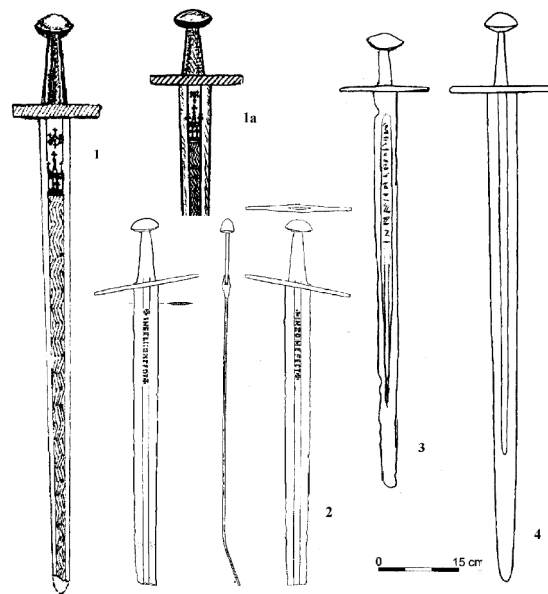

Рис. 2. Мечі X–XIII ст. з галицько-волинських земель:
1 – із околиць Садова (за М. Кучинком та Г. Охріменком);
2 – Городок-над-Бугом (за Ю. Кушніром); 3, 4 – фонди Львівського історичного музею

До цього ж типу можна зарахувати меч із збереженим клеймом, що походить з невідомої місцевості (№ інв. 3-3528). У Львівському історичному музеї він зареєстрований у 1950-х рр. Клинок звужений до вістря, обосічний з глибоким обабічним долом по усій довжині. У долі напис INGELLRI [DI]. Хрестовина пряма, 4-гранна. Хвостовик плаский, сильно звужений до голівки. Голівка – лінзоподібна. Класифікація за Окшоттом – ХАЗ. Особливості комплектування меча більше відповідають періоду 2-ї половини XI – початку XIII ст.

Розміри цього меча, які свого часу наводив А.М. Кірпи́чников [4, с. 55, 86-87, поз. 25], дещо відрізняються. Так, сьогодні меч має загальну довжину – 86,9 см (у А. Кірпи́чкова – 87,7), збережена довжина клинка – 75,2 (75,7) см, ширина долу в місці клейма – 2,0 см, далі діл поступово звужується до вістря, ширина долу за 50 см від перехрестя – 1 см, довжина клейма – 26,5 см, довжина руків'я – 12,0 см, ширина клинка при перехресті – 4,7 (4,5) см, довжина перехрестя – 17,3 (17,0) см, перетин перехрестя – 0,8×0,8 (1,1) см, ширина черена – 3,0 (2,0) см, ширина голівки – 7,6 см, висота голівки – 3,5 (3,7) см, товщина голівки – 2,7 см (рис. 2: 3).

Типологічно пізнішим є меч з території Східної Галичини (рис. 2: 4, фонди ЛІМ № інв. 3-3525) загальною довжиною 109,6 см, довжина клинка – 94,3 см, ширина клинка – 5,4 см. Його клинок звужений до вістря, обосічний, з глибоким обабічним долом; хрестовина – 4-гранна, пласка; кільйони на кінцях розширені і заокруглені; середина хрестовини ромбічна у плані; хвостовик звужений до півсферичної голівки; тип XII B₁5; до музею надійшов у 1950-х рр. [4, с. 54, 86–87, 153, поз. 19].

Аналогічно пізніші знахідки, датовані XII – першою половиною XIII ст., відомі з розкопок городища Дорогобужа [14, с. 102, рис. 50; тип XI, B], кургану [34, s. 92–95] у Городку-над-Бугом (літописний Волинь, тип XI A₁а за Р. Окшотом), з літописного Садова біля Лучеська (рис. 2: 1, 2), а

також на території Білорусі [12]. Зокрема, навершя руків'я з Дорогобужа має напівкруглу форму, його розміри – 5,3×4×2,7 см (рис. 1: 5).

До мечів XII – початку XIII ст., тип яких визначити складно, належать знахідки з Торчина, Вигаданки [17, с. 171–172, рис. 149: 1; 29, tabl. 25: 1], а також два уламки клинка меча з двостороннім лезом завширшки близько 7 см, виявлені у кліті Колодяжинського городища [28, с. 108, рис. 35: 4].

Серед мечів, ймовірно прибалтійського походження, найпрезентабельнішим є клинок, оздоблений інкрустованими золотом зображеннями тридільного храму та сімома хвилястими лініями та посрібленою голівкою, випадково знайдений у с. Садів (рис. 2: 1), згаданому у заповіті володимирського князя Володимира Васильковича серед великокнязівської власності під 1287 р. [1, стб. 904]. Цей, поза сумнівом, князівський меч деякий період зберігався у фондах Торчинського краєзнавчого музею. Подібні, багато оздоблені інкрустацією клинки цього часу відомі із Східної Прибалтики [32, rys. 44].

Поширеними на галицько-волинських землях були мечі типу II (за А. Кірпічниковим), оздоблені двоскладовими тридільними голівками. На середину XIII ст. навершя цього типу мали, очевидно, дещо архаїчний вигляд, оскільки на Шепетівському городищі (розкопки посаду в 1963 р.) є небагато таких знахідок. Серед них лише один повністю збережений меч. Клинок без клейма мав бронзову пустотілу тридільну голівку і таке саме дугоподібно вигнуте перехрестя характерні для Східної Європи. Від інших мечів цього типу знайдено ще дві пустотілі п'ятидільні голівки [5, с. 32, рис. 1] (найкраще збережена – завширшки 5,4 см, заввишки 3,2 см, завважки 90 г) та аналогічне дугоподібно вигнуте перехрестя (ширина – 8,7 см, висота – 1,3 см, вага – 40 г). Там же трапилось також тридільне навершя, що мало прямокутний конусоподібний отвір під черен [9, с. 26–27]. Його ширина – 56 мм, а висота – 31 мм.

Клинкова зброя XI–початку XIII ст. у літописних центрах Галицької землі переважно представлена лише фрагментами мечів [20, с. 28–29]. Так, у Галичі (Крилос) у 1930 р. знайдено двоскладове тридільне бронзове завершення руків'я меча, виготовлене на залізному чопі (рис. 3: 5; НТШ-25144, ЛІМ-172, ЛІМ КР-8194). Три виступи на верхній його частині розмежовані двома подвійними врізними смугами. Її довжина – 43,5 мм, товщина – 10 мм, центральний виступ, що зливається із залізним завершенням черена має висоту 16 мм. Верхня площина має по боках два виступи для з'єднання з нижньою частиною. Нижня частина частково пустотіла, зверху завдовжки 49 та завовшки – 12,5 мм, заввишки – 14 мм, має овальний низ (з боку клинка). Перетин залізного черена – 21×4 мм.

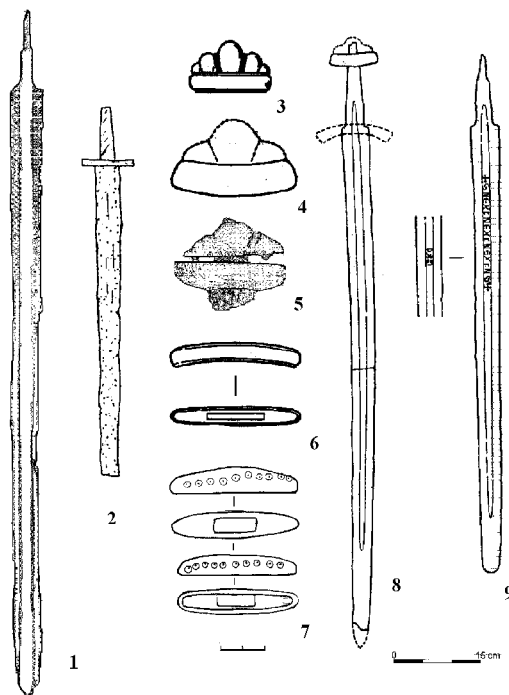

Рис. 3. Мечі XI–XIII ст.: 1– Вигаданка; 2– околиці Торчина; 3, 4, 6, 8, 9 – Шепетівське городище; 5 – Галич (Крилос); 7– Тереховля (Зеленче)

Ймовірно, з території Теробовлі (з колекції А. Крушинського, вперше опубліковано, як знахідка із с. Зеленче) походить пустотілий бронзовий виріб, який могли використовувати як перехрестя меча або як нижню частину навершя (?) (рис. 3: 7, тип I за А. Кірпічником, ЛІМ-3052, КР-22901). Його довжина – 56 мм, ширина – 13 та найбільша висота по центру – 9 мм, оздоблене солярними знаками (по 11 з кожного боку). Прямокутний отвір на черен клинка – 18×7 мм.

Вважається, що елементи, описані в обох вищенаведених типах клинкової зброї із території Волині, з'явилися вже наприкінці епохи вікінгів [2, рис. 4]. У першому типі – це напівкругла голівка та довге стрижнеподібне перехрестя, в другому – двоскладове три-, п'ятидільне орнаментоване навершя (рис. 3: 3, 4) та дугоподібне перехрестя. До ранніх зразків цієї зброї можна зарахувати мечі із Лідавки та Славути.

Колекція бронзових наконечників піхов меча другої половини XI–початку XIII ст., знайдених на галицько-волинських землях, є доволі показовою. Вона представлена переважно двома типами (за В. Казакавічюсом).

До типу IV за В. Казакавічюсом належить литий бронзовий наконечник піхов меча із Звенигорода, знайдений у 1920-х рр. Початково він зберігався в музеї НТШ (№ 2739). Датований XI–XII ст. Завершення одного вінця втрачене. Довжина наконечника – 75 мм, ширина – 40 мм, найбільша товщина – 17 мм. При основі бокових штанг є по два округлі отвори для кріплення діаметром 1,5–2,0 мм (мал. 4: 1). Очевидно, внаслідок неодноразової хімічної чистки з одного боку в рельєфі утворився отвір. Внизу наконечника – слабо виражений гудзик заввишки 3 мм та діаметром 9 мм, який має знизу округлий отвір діаметром 3,5 мм. Обидві його площини оздоблені вигравійованим орнаментом із стилізованого листя та пташиних силуетів (голів якихось міфічних істот: ЛІМ КР- 8109). Подібні композиції можна побачити на наконечнику із Кримулдас Лієпенес (розкопки 1960 р., Латвія), проте, якщо на звенигородському наконечнику бокові листя пальметки опущені вниз, то на кримулдському – тягнуться доверху [10, рис. 19]. Цього типу наконечники в Україні відомі з Поділля та Києва [4, с. 173; 6, табл. 1: 59].

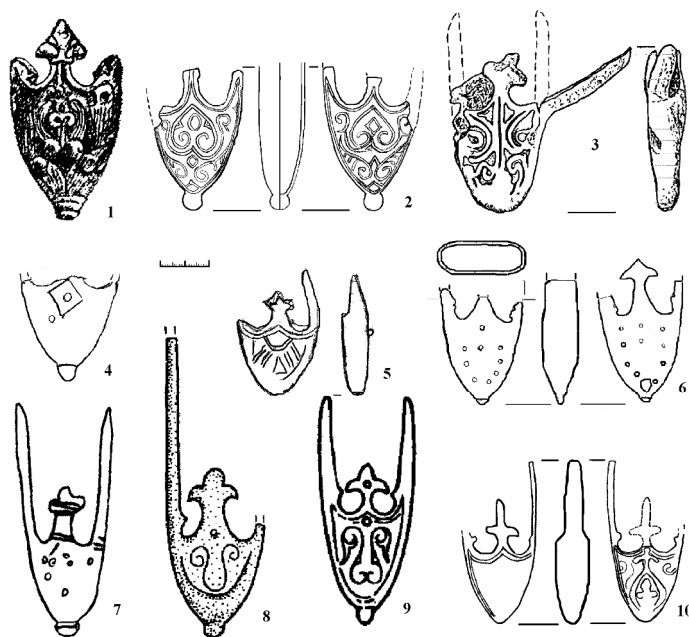

Рис. 4. Наконечники піхов меча XI–XIII ст.:

1 – Звенигород; 2, 5 – Луцьк; 3 – Дорогобуж (за Б. Прищепною); 6 – Голубиця; 7 – Княжа гора;
8 – Пастирське городище (за О. Приходнюком); 4, 9 – Шепетівське городище; 10 – Волинська область

Значно поширенішими були наконечники, форма яких належить до типу 5.2 за П. Паульсеном та В. Казакавічюсом. Їх характерною особливістю були дещо менші розміри та неохайна орнаментация [12, с. 39]. Проте й вони різняться стилем оформлення.

Найпоширенішими є наконечники із рослинним орнаментом. Їх знайдено на багатьох пам'ятках у Лісостеповій зоні Правобережжя Дніпра.

Один бронзовий наконечник цього типу знайдено під час розкопок посаду Шепетівського городища у 1959 р. (рис. 4: 9). Його загальна довжина – 9 см, ширина – 4,3 см, вага – 70 г, оздоблений він врізним геометричним та рослинним орнаментом у формі трипелюсткової квітки [5, с. 32]. Зберігається у Державному Ермітажі у Санкт-Петербурзі [9, с. 26–27]. Спрощений спіралеподібний орнамент, що нагадує сюжет наконечника з Шепетівського городища, зустрічається на інших бронзових наконечниках піхов меча з Правобережжя Дніпра, зокрема, на знахідці, ймовірно, з території Пастирського городища, де подібний бронзовий наконечник піхов (рис. 4: 8) мав довжину 12 см та ширину – 4 см [13, с. 26, рис. 27: 16].

Інший тип бронзового наконечника піхов меча із рослинним орнаментом теж виявлений випадково, ймовірно, з використанням металодетектора навесні 2009 р. мешканцем с. Коршів Луцького р-ну. Знахідка трапилася на території посаду княжого Лучеська в ур. Гнідава, поряд з садибою пароха [26, рис. 1]. Він був майже аналогічним за розмірами, проте з дбайливо виконаним гравійованим орнаментом. Наконечник зберігся фрагментарно: верхня частина бокових штанг та обох центральних стрижнів з пальметою на вінцях втрачена. Загальна довжина збереженої частини наконечника становить 6 см, ширина – 3,5 см, товщина – 1,5 см. Площини оздоблені з обох боків майже ідентичним врізним рослинним орнаментом. Внизу наконечника – т. зв. гудзик заввишки 6 мм та діаметром 7 мм (рис. 4: 2).

Рослинно-спіральна орнаментальна композиція присутня на бронзовому наконечнику (рис. 4: 3), виявленому під час розкопок 1989 р. на дитинці Дорогобужа у житлі № 15 [14, с. 102–103, рис. 28: 2].

Ще один бронзовий наконечник із характерним рослинним орнаментом був знайдений у 2006–2007 рр., правдоподібно, за допомогою металодетектора у межах сучасної Волинської області. Наконечник зберігся фрагментарно: одна штанга та один центральний листок у вигляді хреста на вінці втрачені (рис. 4: 10). Загальна довжина збереженої частини наконечника становить 6,5 см, довжина центральної частини від завершення в верхівки хреста – 5,2 см, ширина – 3,4 см, товщина – 1,3 см. Площини оздоблені з обох боків майже ідентичним врізним рослинним орнаментом. Він має кілька близьких аналогій з території Білорусі [12, рис. 34: 4, 5] та в Подонні (с. Краснянське на Харківщині) [6, табл. 1: 35].

Інший наконечник цього типу із розкопок Д.Я. Самоквасова на початку ХХ ст. на городищі Княжа гора (літописний Родень) мав затертий лінійний орнамент [3, рис. 3: 2]. Загальна довжина наконечника становить 9,5 см, довжина центральної частини від завершення до верхівки хреста – 5,7 см, ширина – 3,0 см (в центральній частині) та – 4 см у верхній. Внизу наконечника – т. зв. гудзик заввишки 6 мм та діаметром 7 мм (рис. 4: 7).

До другої групи, генетично спорідненої з першою [12, с. 40–41: тип V:2-с], із спрощеним геометричним орнаментом, можна зарахувати бронзовий наконечник із Лучеська. Він був випадково знайдений на території Старого міста у 2001 р. (рис. 4: 5: фонди ЛДКЗ-1161), мав майже аналогічні розміри, проте оздоблений недбало виконаним гравійованим орнаментом. Його ширина – 32 мм та висота – 52 мм, орнамент – лінійний [17, с. 171, рис. 149: 4]. У центрі однієї з плоскостей збереглися рештки штифта для закріплення.

Характерне спрощене оздоблення має бронзовий наконечник піхов меча, виявлений у 2002 р. у верхів'ях р. Серет в околицях с. Голубиця (теперішній Бродівський р-н Львівщини). Він пов'язується із комплексом пам'яток на чолі з городищем Х–ХІ ст. в околицях с. Пеняки [24, с. 70]. Предмет був переданий на зберігання у фонди місцевого музею, проте довгий час не облікований. Наконечник зберігся фрагментарно: штанги та один центральний листок пальмети на вінці втрачені (рис. 4: 7). Загальна довжина збереженої частини наконечника становить 6 см, ширина – 3,3 см, товщина – 1,5 см. Площини оздоблені з обох боків 12-ма округлими вдавленнями діаметром близько 1,5 мм. Як відомо, орнамент у вигляді крапок з'являється на наконечниках паралельно з рослинним, а згодом його повністю витісняє.

Завершення наконечника оформлене у вигляді триливної пальмети. У нижній частині одного із боків наконечника пробито отвір. Як правило, отвори у нижній частині наконечників піхов

пояснюють неякісним відливання [12, с. 40]. Внизу наконечника – т. зв. гудзик заввишки 2 мм та діаметром 4 мм (рис. 4: 7).

Ще один наконечник цього типу з розкопок посаду Шепетівського городища 1959 р. завдовжки 40 мм та завширшки – 38 мм (рис. 4: 4), був оздоблений недбало виконаною геометричною композицією з косих ліній та крапок, центром якої був хрест [5, с. 32; 7, с. 96; 9, с. 26].

Отже, для другого підтипу наконечників піхов волинських мечів XI–XIII ст. характерна майже повна деградація усіх декоративних елементів. Найближчою з відомих аналогій до наконечника з Голубиці є знахідка наконечника у курганах Ошмянця в Білорусі, датованих першою половиною XIII ст. Тут орнамент складається лише з крапок та рисок, а пальмета на вінці перетворилася на хрест [12, с. 41, рис. 16: 4]. Подібний наконечник, але оздоблений лише крапками, знайдений також у Латвії [6, табл. 1: 57].

Останнім часом у зв'язку з відкриттям у Гомелі зброярської майстерні, де виготовлялись деталі меча та окуття його піхви, з'явилися підстави для пошуку продукції місцевих майстерень [11; 12, с. 45]. До таких виробів цілком могли належати екземпляри із Старого міста Лучеська та Голубиці. Як відомо, із знахідок у Зимно, Пересопниці та Лучеську [15] золотарство мало глибокі корені у волинян ще з племінної доби, а майстри-золотарі здавна працювали фактично в усіх міських центрах краю. Тобто технологічних ускладнень для продукування на місці, зокрема, наконечників піхов меча, не існувало. Однак, враховуючи, що примітивне оздоблення піхов мечів загалом було характерним для Європи XI–XIII ст. [12, с. 38], все-таки не можна виключати їх прибалтійське походження. Так, подібні на волинські наконечники знаходимо у Латвії [6, табл. 1: 56, 57].

Враховуючи також знахідку із розкопок на дитинці літописного Червена у 1979 р. [31, с. 43: датовану першою половиною XI ст.] та на основі проведеного аналізу конкретних пам'яток, можна зробити висновок, що у волинських землях, як і в Білорусі у XII–XIII ст., наконечники піхов прибалтійського типу залишались популярнішими, аніж U-подібні романські [12, с. 44]. Відомі сьогодні знахідки романських наконечників піхов, що походять з Шепетівського городища (14 шт.), та по одному предмету з літописного Угровська і Збручанського городища Богіт датуються серединою або ж другою половиною XIII ст.

Отже, проаналізовані вісім знахідок бронзових наконечників піхов меча XI–XIII ст. з волинських земель дають змогу стверджувати велику популярність на Волині виробів балтійського культурного кола. У цьому простежується певна культурна своєрідність цих територій.

Загалом своєрідність галицько-волинського мечового набору є додатковим аргументом стосовно можливості доукомплектування та ремонту цього виду зброї місцевими майстрами. Проаналізовані знахідки предметів озброєння X–XII ст. із галицько-волинських земель являють собою важливу джерельну базу для дослідження стану озброєності місцевого населення за племінної та ранньодержавної доби. Їх детальна каталогізація, консервація та систематизація дадуть змогу значно доповнити процес формування озброєності Русі та сусідніх земель.

1. Полное собр. русских летописей, изданное по высочайшему повелению Императорскою археографическою комиссією. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – 2-е изд. – М., 1908. – 936 с.
2. Андросчук Ф. А. Мечи и некоторые проблемы хронологии эпохи викингов // Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран. – С. 72–93.
3. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Тр. XI археологического съезда в Киеве. – Т. 1. – М., 1901. – С. 36–133.
4. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. – (САИ. – 1966. – Вып. Е1-36). Вып. 1: Мечи и сабли IX–XIII вв. – М., 1996. – 107 с.
5. Кирпичников А.Н. Мечи из раскопок древнего Изяславля // Краткие сообщения Ин-та археологии АН СССР. – Вып. 144. – М., 1975. – С. 30–34.
6. Корзухина Г.Ф. Из истории древнерусского оружия XI в. // Сов. археология. – Т. 13. – М., 1950. – С. 63–94.
7. Котляр М.Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. – К.: Наук. думка, 1986. – 160 с.
8. Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. – К., 1999. – 230 с.
9. Миролюбов М.А. Древнерусский город Изяславль: Каталог выставки. – Л., 1983. – 64 с.
10. Мугуревич Э.С. Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII вв. – Рига, 1965.
11. Мякушиков О., Лупиненко Ю. Новые данные о характере и производстве клинкового

вооруження восточнославянського ратника кінця XII–першої половини XIII вв. (по матеріалам раскопок в Гомелі) // Гістарычна-археалагічны зборнік.– Мінск, 2004.– Вып. 19.– С. 204–217.

12. Плавінскі М.А. Нарысы гісторыі клінкавай зброі X–XIII стагоддзяў на Беларусі.– Мінск: І.П. Логвінаў, 2009.– 158 с. 13. Приходнюк О. Пастырське городище. – К. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 244 с. 14. Прищепя Б. А., Нікольченко Ю.М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X–XIII ст. – Рівне, 1996.– 248 с. 15. Терський С.В. Прадавні ювеліри Волині // Вільне слово. Газ. Рівненської обл. держ. адміністрації. – № 79 (13703). – 16 жовтня 2002 р. – С. 3. 16. Терський С.В. Військово-стратегічний шлях Володимир – Тербовля та його роль у формуванні Галицько-Волинської держави. Спроба реконструкції на місцевості // Вісник Національного ун-ту “Львівська політехніка” (далі – ВНУ “ЛП”).– № 502: Держава та армія.– 2004. – С. 18–24. 17. Терський С. В. Лучеськ X–XV ст.– Львів: Вид-во Національного ун-ту “Львівська політехніка”, 2006.– 252 с. 18. Терський С. В. Середньовічна зброя у львівських музейних колекціях довоєнного часу: походження і склад // ВНУ “ЛП”.– № 555: Держава та армія.– 2006. – С. 13–19. 19. Терський С.В. Військова справа у Галицько-Волинській державі (археологічний аспект) // ВНУ “ЛП”.– № 571: Держава та армія.– 2006. – С. 8–18. 20. Терський С.В. Галицько-Волинське боярство у музейних пам’ятках // Наукові записки (Львівський істор. музей).– Вып. 14.– Львів, 2010.– С. 14–37. 21. Терський С.В. Зброя ближнього бою X–XI ст. на волинських землях за археологічними джерелами // Наукові студії: зб. наук. пр. / Історико-краєзнавчий музей м. Винники.– Вып. 3.– Львів: Вид-во “Растр-7”, 2010.– С. 134–145. 22. Терський С.В. Озброєння дружинника X–XI ст. на волинських землях за археологічними джерелами // Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. пр.– Львів, 2011.– Вып. 20.– С. 655–668. 23. Терський С.В. Спорядження дружинника Надстубляниці – волості княжого міста Пересопниці у XII–XIV ст. // ВНУ “ЛП”.– № 693: Держава та армія.– 2011.– С. 16–25. 24. Терський С.В. Знахідки предметів озброєння X–XIII ст. на галицько-волинському пограниччі // Археологія & фортифікація Середнього Подністрів’я: зб. матер. 2-ї Всеукр. наук.-практ. конф.– Кам’янець-Подільський, 2012. – С. 68–72. 25. Терський С. В., Ковальчук С.Ф. Меч XI–XII ст. із околиць м. Славути на Хмельниччині // “Воєнна історія Волині та Полісся”: матер. Всеукр. наук. військ.-істор. конф. – Рівне, 2013. – С. 17–19. 26. Терський С.В., Савицький В. Наконечники ножен мечів XI–XIII ст. із княжого Лучеська // Старий Луцьк: наук.-інформ. зб. – Вып. 9. – Луцьк, 2013. – С. 366–371. 27. Шеломенцев-Терський В.С. Летописный Звенигород Галицкий X– XIII ст.: автореф. ...канд. ист. наук.– К.: Ин-т археологии АН УССР, 1981.– 20 с. 28. Юра Р.О. Древний Колодяжин // Археологічні пам’ятки УРСР.– К.: Вид-во АН УРСР, 1962.– Т. 12.– С. 57–130. 29. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego.– Warszawa, 1961. – 265 s., XXXI tabl. 30. Jakimowicz R. Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii // Rocznik Wołyński.– T. 2.– Równe, 1933.– S. 10–96. 31. Janowski A. Brązowe i srebrne trzewiki pochew mieczy X–XIII w. z terenu Polski. Uwagi o proveniencji i datowaniu // Acta Militaria Mediaevalia (далі – АММ). – 2.– Krakow – Sanok, 2006. – S. 23–50. 32. Kurasinski T., Pudło P. Jeszcze o bałtyjskiej (?) produkcji wczesnośredniowiecznych mieczy grupy T // Gospodarka Ludów Morza Bałtyckiego. – T. 1: Starożytność i średniowiecze. – Toruń, 2009. – S. 256–316. 33. Kuśnierz J. Z badan nad militarnym znaczeniem Grodka nad Bugiem (Wołynia) we wczesnym sredniowiczu // АММ. – 2. – Krakow; Sanok, 2006. – S. 79–102. 34. Liwoch R. Wczesnośredniowieczne zabytki z Lidawki na Wołyniu // Materiały archeologiczne. – T. 24. – 2003.– S. 153–157. 35. Liwoch R. Militaria z dziewiętnastowiecznych badań w Podhorcach // Acta Militaria Mediaevalia. – 1. – Krakow – Sanok, 2005.– S. 37–59. 36. Liwoch R. Zachodnioukraińskie miecze i trzewiki pochew mieczowych od X do połowy XIII w. // АММ.– 4.– Krakow – Sanok, 2008.– S. 39–59. 37. Liwoch R., Müller-Wille M. “Druzhina“ graves dating to the time around AD 1000 in Pidgirci (Western Ukraine) // Archäologisches Korrespondenzblatt.– Jahrgang 42.– 2012.– Heft 3.– S. 421–438.